

پژوهشی در مصحف مذهب قرآنی عصر تیموری^۱

(بررسی تطبیقی ویژگی‌های صفحات افتتاح در نسخه‌های قرآنی
منتخب از موزه‌های آستانه مقدسه قم و آستان قدس رضوی)

فاطمه غفوری فر^۲، مهدی محمدزاده^۳، فرنوش شمیلی^۴

چکیده

اهداف: پژوهش حاضر، ضمن شناسایی و معرفی صفحات افتتاح مصحف‌های قرآنی عصر تیموری موزه‌های آستانه مقدسه قم و آستان قدس رضوی به تبیین و تشریح ویژگی‌های صفحات افتتاح، صفحه‌آرایی و عناصر تزئینی وابسته به این آثار می‌پردازد. **روش/رویکرد پژوهشی:** مقاله از نظر هدف کاربردی بوده و پژوهش ماهیت توصیفی - تحلیلی دارد و آثار به روش تطبیقی ارزیابی می‌شوند. اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و به شیوه میدانی گردآوری و تدوین شده است. **سؤال‌های پژوهش:** صفحات افتتاح از مصحف‌های قرآن‌های تیموری منتخب از موزه‌های آستانه مقدسه قم و آستان قدس رضوی دارای چه ویژگی‌های بصری - تزئینی هستند و چه نقاط اشتراک و افتراقی بین آنها وجود دارد؟

۱. مقاله حاضر از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «طراحی و اجرای تذهیب قرآن براساس نمونه‌های تیموری موزه آستانه مقدسه قم» به سال ۱۳۹۵ با راهنمایی جناب آقای دکتر مهدی محمدزاده انجام گردیده است.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی - نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صنعتی اسلامی، آذربایجان شرقی، تبریز. fghafuorifar@gmail.com

۳. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صنعتی اسلامی. mehdim722@yahoo.com

۴. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صنعتی اسلامی. f.shamili@tabriziau.ac.ir

یافته‌های پژوهش: در بررسی صفحه‌آرایی و طبقه‌بندی عناصر تزئینی مشخص شده‌به‌طور کلی ۶۳/۳٪ از صفحه‌آرایی صفحات افتتاح عصر تیموری به‌صورت سه‌کتیبه‌ای و ۳۶/۷٪ پنج‌کتیبه‌ای بازوبندی هستند. بیش‌ترین عناصر تزئینی متعلق به نقوش مصحف‌های قرآنی موزه آستان قدس رضوی است. مهم‌ترین وجه اشتراک در به‌کارگیری نوع رنگ‌ها، ترکیب‌بندی صفحه‌آرایی، موتیف‌ها و نقوش بوده و بارزترین وجه افتراق در میزان درصد‌های فراوانی نسبی از عناصر بصری - تزئینی تشکیل شده است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان داد صفحات افتتاح مصحف قرآنی تیموری از ساختاری متعادل و منسجم در ترکیب‌بندی، نقوش و رنگ برخوردار است. از نقوش اسلیمی، ختایی، هندسی و رنگ‌های لاجورد و طلا با نسبت‌های متغیّر در هر دو آثار دیده شده است. تزئینات صفحات افتتاح قرآن‌های مذهب موزه رضوی نسبت به موزه قم پرکارتر و دارای ظرافت و تنوع نقوش هستند.

کلیدواژه‌ها: مصحف‌های قرآنی، عصر تیموری، صفحات افتتاح، موزه آستان‌قدس‌رضوی، موزه آستانه مقدسه قم.

مقدمه

هنر کتابت قرآن، با ظهور کلام وحی در قرون اولیه ه.ق آغاز شد. علت اهمیت و توجه به این مصحف قرآنی مفاهیم و مضامین و قداست آن است که بسیاری از هنرمندان را مجذوب خود کرده و سبب آفرینش آثار هنری گردیده است. تنها تزئینات هنری که برانزده این کتاب مقدس شده، خلق نقوش گیاهی، نقوش انتزاعی و هندسی همراه با عناصر بصری و تزئینی است. در این میان هنر تذهیب به بهترین و زیباترین وجه در این مصحف مقدس قرآنی نمود پیدا کرده است. لذا هنر مذکور مجموعه‌ای از نقوش بدیع و تجربیدی است که نقاشان و مذهبیان برای جلوه‌نمایی هرچه بیشتر نسخه‌های علمی، مذهبی، ادبی و... به‌کار می‌برند. به‌ویژه تذهیب صفحات افتتاح (حمد و گاهی آیات اولیه سوره بقره) یا صفحات میانی (آغاز جزء)، صفحات فهرست و یا صفحات پایانی (سوره‌های ناس و...) در قرآن‌ها سبب گردیده است تا قاریان مکان‌های مورد نیاز را راحت‌تر پیدا کنند و جدا کردن بخش‌های مهم از دیگر بخش‌های قرآن آسان باشد. به‌نوعی با این عمل یک نشانه‌گذاری در مصحف قرآنی پدیدار شده است. این امر در عصر تیموری که یکی از دوره‌های درخشان در زمینه فرهنگی هنری به‌خصوص

کتاب آرایبی و نگارگری بوده و هنرمندان بسیاری در این دوران رشد کرده‌اند. طرح‌های گیاهی و هندسی در قرآن‌ها با ظرافت و نقوش درهم‌تنیده‌تری پدید آمده‌اند. عناصر و آرایه‌های بصری از جمله تزئین صفحات افتتاح، صفحات اختتام و... به صورت شمسه، ترنج‌های بادامی شکل، حاشیه‌های مفصل، سرلوحه‌ها با کتیبه‌های کشیده‌ترنجی و بازوبندی همراه با نشان آیات ترنجی و شمسه‌ای، در این دوران مرسوم گردیده است. الوانی همچون طلا و لاجورد، سنگرف و زنگار، سفید و مشکی در تبلور نقوش گیاهی و تزئینی با ویژگی‌های بصری، در این عصر رایج شده است. اما آنچه در پژوهش حاضر مدنظر قرار گرفته، صفحات افتتاح قرآنی متعلق به دوره تیموری است که در موزه‌های آستانه مقدسه قم و آستان قدس رضوی محفوظ می‌باشند. این دو مجموعه از ذخایر غنی و گران‌مایه ملی شمرده می‌شوند که بررسی و پژوهش کمتری درباره آنها انجام شده است.

اهداف، روش تحقیق و جامعه آماری

پژوهش حاضر ضمن شناسایی و معرفی نمونه‌های تیموری به تشریح و تحلیل ساختار ترکیب بندی و تناسبات و نقوش به کار رفته در صفحات افتتاح می‌پردازد. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی انجام و اطلاعات از طریق منابع کتابخانه‌ای و به شیوه میدانی گردآوری شده است. اما نکته قابل توجه کمبود صفحات افتتاح در مصحف قرآن‌های تیموری موزه آستانه مقدسه قم است. در این مجموعه فقط سه نسخه قرآنی دارای صفحات افتتاح است. لذا با توجه به رویکرد پژوهش حاضر، برای ارزیابی، محاسبات دقیق و نتیجه‌گیری بهتر اطلاعات، نسخه‌ها باید به تعداد مساوی بررسی شوند. از این رو، سه مصحف قرآنی منتخب از موزه آستان قدس رضوی که دارای صفحات افتتاح هستند، در پژوهش حاضر مدنظر است. این انتخاب بر مبنای نوع ترکیب بندی، نقوش و تناسبات بوده و تجزیه و تحلیل محاسبات از طریق فرایند نمودارها و جدول‌ها ارزیابی می‌شود.

پیشینه پژوهش

در مطالعات و بررسی‌های صورت‌گرفته در مراکز و سازمان‌های مختلف مانند کتابخانه دانشگاه هنر اسلامی تبریز، کتابخانه مرکزی تبریز، کتابخانه موزه آستانه مقدسه قم، سایت‌های مختلف اینترنتی و... به منظور دستیابی به مباحث نظری و تحقیقات انجام شده پیرامون موضوع این پژوهش، مشخص شد که در زمینه خط و تذهیب و کتاب‌آرایی قرآن کریم کتاب‌ها و مقاله‌های نسبتاً زیادی نوشته شده است، اما صرفاً در رابطه با نقوش تزئینی به کار رفته در صفحات افتتاح مصحف‌های قرآنی مذهب عناصر تزئینی به خصوص قرآن‌های مذهب تیموری مکان‌های مذکور، کتاب و یا مقاله اختصاصی یافت نشده و آنچه هست تعدادی کتاب، مقاله، مصاحبه و چند نمونه پایان‌نامه است که به طور کلی در رابطه با تذهیب و آرایه‌های به کار رفته در آن، به طور تعریفی و توصیفی انجام شده‌اند. «مهناز شایسته‌فر» در مقاله خود با عنوان «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه داخلی و خارجی» شناسایی نسخه‌های عصر تیموری در موزه‌های جهان را مورد مطالعه قرار داده است. نتایج مطالعات ایشان، به جامعه آماری از نسخه‌های تیموری در ایران و خارج که حدود ۴۰ نسخه در موزه‌های جهان نگهداری می‌شوند، اشاره دارد. کتاب *هنر خط و تذهیب قرآنی و اثرپذیری* با عنوان *پس از تیموری اثر دیوید جیمز* به سال ۱۳۸۲، سومین مجلد از چهار مجلدی است که آثار قرآن‌نویسی مربوط به سال‌های ۸۰۰ الی ۱۰۰۰ ه.ق را دربرمی‌گیرد. در این مجموعه نیز به شرح و توصیف قرآن‌هایی از جمله نمونه‌های دوره تیموری و اوایل عصر صفوی که تحت تأثیر دوره تیموری است، اشاره دارد. به طور کلی، ایشان در این مجموعه به تذهیب قرآن‌هایی که تا اواخر دوره تیموری شامل فضاها و مذهب‌های همچون صفحات آغازین، سرلوح‌های مزدوج، سرسوره‌ها و صفحات پایانی می‌شد، اشاره دارد.

تعریف‌های مرتبط با پژوهش

تعریف تذهیب و عناصر وابسته به آن

در فرهنگ‌های فارسی تعریف دقیقی از تذهیب وجود ندارد؛ تعریفی که ما را به اصل

و منشأ این هنررهنمون سازد. واژه تذهیب از لغت عربی «ذَهَب» به معنای «طلا» مشتق شده است؛ خطوط درهم و پیچیده گیاهی که با طلا ترسیم می‌شوند. تذهیب نوعی آرایش صفحات نسخه‌های خطی است که با نقش مایه انتزاعی در هنر ایرانی - اسلامی پدیدار شده و به این‌گونه آرایش‌ها «تزئین» می‌گویند (پاکباز، ۱۳۸۶: ۱۶۴). تذهیب به عبارتی ساده‌تر همان به‌کارگیری رنگ‌های خاص در نقوش ریزاعم از گیاهی، اسلیمی و هندسی به منظور تزئین جمله‌ها و بیانات بزرگان تاریخ و تزئین نسخه‌های باارزش و گرانبهاست، که با آرایه‌های متفاوتی از قبیل: صفحات افتتاح، حاشیه، شمسه و... و تزئینات لابه‌لای کتیبه‌ها و نوشته‌های گوناگون به‌کار می‌رود. در گذشته تذهیب برای نسخه‌های خطی، حتماً با طلا و ورق طلا به‌کار گرفته می‌شد. (صدر، ۱۳۸۸: ۱۷۳).

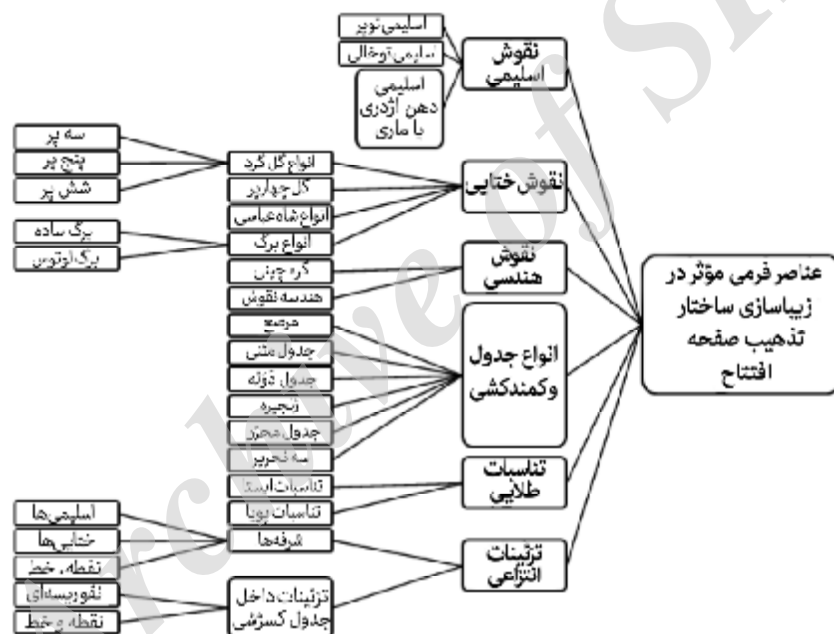
عناصر بصری و تزئینی

به‌طور کلی دو عنصر بصری مهم از جمله شکل (فرم) و رنگ^۱، سازنده محیط پیرامونی و نظاره‌گر ما هستند. این دو عنصر با ویژگی‌های مادی و ظاهری اشیا در ارتباط هستند و به یکدیگر وابسته‌اند. اما آنچه قابل تعیین، تفکیک و دارای ضوابط و قواعدی است، مرتبط با عنصر شکل (فرم) است که در یک اثر تجسمی و تزئینی بیش‌ترین نمود را داراست^۲. لیکن آنچه در ایجاد یک قالب و هم‌پوشانی یک اثر هنری نقش به‌سزایی دارد و کیفیت بصری آثار را تحت تأثیر قرار می‌دهد، ویژگی‌هایی چون ریتم، حرکت، فضا، تضاد، پرسپکتیو و ترکیب‌بندی است (حلیمی، ۱۳۸۶). از این‌رو، با در نظر گرفتن تزئینات هنر تذهیب می‌توان ویژگی‌های بصری نهفته در قرآن‌های مذهب تیموری را بررسی و تبیین کرد. از جمله عناصر بصری - تزئینی مهم و شاخص که تشکیل‌دهنده یک اثر هنری تذهیب قرآنی است، می‌توان به تلفیق انواع نقوش اسلیمی و ختایی و گره‌های

۱. عنصر رنگ وابسته به رشته علمی همچون فیزیک، روان‌شناسی، زیست‌شناسی، جامعه‌شناسی، زیبایی‌شناسی و... است؛ لذا این عنصر فاقد مقادیری از جمله اصول، ضوابط و قوانین بوده است. (حلیمی، ۱۳۸۶: ۶)

۲. نقطه، خط، سطح، حجم، بافت، از عناصر بصری شکلی هستند که در ترکیب یک اثر هنری نقش مهمی را ایفا می‌کنند.

هندسی اشاره کرد^۱. اما هر عنصر و نقش تزئینی در تذهیب خود از تزئین دیگری پیروی می‌کند. به عنوان مثال، هر نقش اسلیمی (چنگ اسلیمی) با حفظ شاکله اصلی با فرم‌های انتزاعی و حفظ قاعده فرم اسلیمی در اندازه‌های ظریف‌تر در داخل و گاهی خارج از اسلیمی، برای آفرینش زیبایی و فضا سازی بیشتر آراسته می‌شود. گاهی در تزئین تذهیب از فرم گره و یا چنگ‌های کوچک‌تر نیز در محدوده‌های خلوت برای جذب زیبایی و پرکار بودن اثر با بهره‌گیری از عناصر بصری خط، نقطه، سطح جهت هماهنگی، ریتم و استحکام تصویر استفاده می‌شود (غفوری فر، ۱۳۹۵). نمودار ۱ عناصر فرمی مؤثر در زیباسازی بصری طراحی تذهیب را بررسی می‌کند.

نمودار ۱. بررسی عناصر فرمی مؤثر در ساختار زیباسازی تذهیب صفحه افتتاح (منبع: نگارندگان)

۱. اما به‌طور کلی، آنچه هنر تذهیب از آن پیروی می‌کند، هفت اصل نقاشی است؛ قدیمی‌ترین نسخه متعلق به قطب‌الدین قصبه‌خوان است. وی از واژگانی چون اسلیمی، ختایی، فرنگی، فصالی، ابر، واق و گره نام می‌برد. (پورتر، ۱۳۸۹) در یک اثر قرآنی نقوش واق (چه حیوانی چه انسانی) به هیچ‌عنوان نفوذ نیافته است.

تقسیمات و تناسبات طلایی و مستطیل پویا و ایستا

تناسبات از مفاهیم ریاضی است که رابطه‌ای متعادل و مناسب میان اجزا با یکدیگر و با کل اثر در هنرهای تجسمی برقرار می‌کند. اهمیت تناسبات به دلیل کیفیت، زیبایی و عناصر بصری از طریق تقارن، ریتم، و مهم‌ترین عامل نظم است. به طور کلی می‌توان گفت، تمامی آثار هنر اسلامی بر پایه تناسبات و تقسیمات متعادل به وجود آمده‌اند. به گفته دکتر آیت الهی شالوده اصلی تناسبات طلایی از طریق برگرداندن قطر نصف مربع در راستای اضلاع آن حاصل می‌شود که مستطیل ایجاد شده را «مستطیل طلایی» نام‌گذاری می‌کنند.^۱ به گفته ایشان، مستطیل طلائی از آنجا که بیش‌ترین و نافذترین تأثیر را بر روی مخاطبان می‌گذارد با نسبت‌های موجود در طبیعت و اعضای بدن انسان مطابقت دارد و از لحاظ اهمیت، بیشتر از دیگر اندازه‌ها در خور تفحص و مذاقه است (آیت الهی، ۱۳۸۲). اما آنچه در تناسبات مستطیل پویا و ایستا حایز اهمیت است، اندازه‌گیری و محاسبه سطوحی است که دارای تعادل و تقارن هستند؛ به این‌گونه که تناسبات اعداد صحیح همانند $\frac{3}{2}$ و $\frac{4}{3}$ را با تناسبات ایستا مطابق می‌دانند و مستطیل پویا تناسباتی را در برمی‌گیرد که خارج قسمت آنها اعداد گنگ باشد، مانند $\sqrt{2}$ و $\sqrt{3}$ و $\sqrt{5}$ بنابراین کادر این مستطیل را پویا می‌گویند.

صفحات افتتاح

این صفحات زیرمجموعه‌ای از صفحات آغازین است که با یک سرلوح (مزدوج و یا مفرد) در ترکیب‌های سه‌کتیبه‌ای یا پنج‌کتیبه‌ای ترسیم می‌شود. صفحات افتتاح شامل سوره‌هایی از فاتحة الكتاب و آیات اولیه سوره بقره است. گاهی به دلایل ترکیب‌بندی و طراحی‌های متفاوت در صفحه‌آرایی تذهیب سرلوح صفحات افتتاح، فقط سوره فاتحة الكتاب در آن جای می‌گیرد.

۱. به بیان دیگر، محاسبه و ارزیابی نسبت بخش بزرگ‌تر به بخش کوچک‌تر، برابر با نسبت کل به بخش بزرگ‌تر است. این تناسبات «نسبت طلائی» نامیده می‌شوند که در هنر و ریاضیات صدق می‌کند (حسینی راد، ۱۳۸۲).

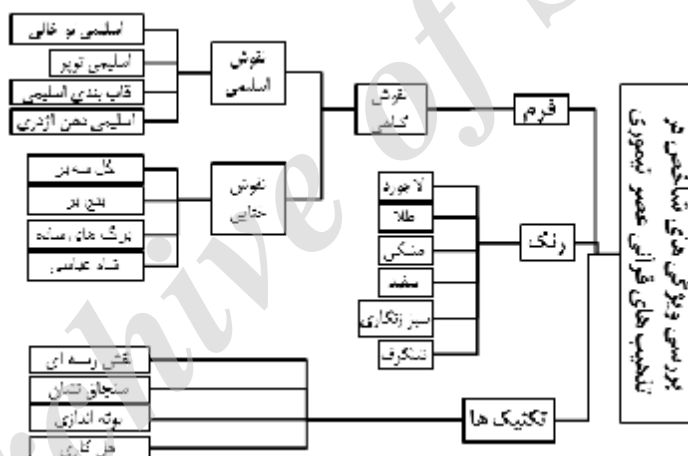
بررسی تذهیب‌های قرآنی عصر تیموری و ویژگی‌های آنها

دوره تیموری یکی از مهم‌ترین ادوار هنری ایران در حوزه کتاب‌آرایی و هنرهای مرتبط با آن از جمله خوشنویسی و تذهیب است که با ویژگی‌های مختص به خود در قالب مکاتب هنری شیراز و هرات و تبریز، جلوه‌نمایی می‌کند. شناسایی انواع کتاب‌آرایی در نسخه‌ها و صفحه‌آرایی‌ها، تذهیب و تمهیدات به‌کارگیری آن در نسخه‌های خطی، شاخصه اصلی خوشنویسانه آثار پیشینیان هنر زمان ماست؛ لیکن هنر فاخر گذشته باید الگویی برای بهبود وضعیت نابسامان کتاب‌آرایی زمان ما قرار گیرد. با این حال، اوج و تکامل هنر کتاب‌آرایی در ایران به سده پانزدهم م / نهم ه.ق، مربوط می‌شود (پاکباز، ۱۳۸۹: ۴۰۷). با این حال، نگاهی مختصر به تاریخچه کتاب‌آرایی در دوره تیموری می‌اندازیم.

در عصر تیموری امان دادن تیمورلنگ به هنرمندان و صنعتگران و فرستادن آنها به سمرقند، سبب افزایش مراکز هنری گشت و به تدریج به تولید هنر در زمینه‌های پیشرفته نایل آمدند. این عمل بیانگر آن است که تیمور و تیموریان با وجود روحیه جنگاوری، رشد و پیشرفت هنر مؤثر بوده‌اند^۱. اما مؤثرترین نسخه‌های خطی در دوره تیموری مربوط به دوره بایستقر میرزا است. وی از هنرمندان خوشنویس زمان خود و حاکم هرات بوده است و در آنجا کتابخانه یا دارالصناعی تأسیس کرد که از مهم‌ترین مراکز کتاب‌سازی و کتاب‌آرایی در زمان خود شناخته می‌شد (ریشار، ۱۳۸۳: ۶۰). در شیراز^۲ نیز حضور شاهزادگانی هنرمندی چون اسکندرسلطان و ابراهیم سلطان موقعیت را برای شکوفایی و تمرکز فرهنگی فراهم کرد تا آنجا که این شاهزادگان در زمینه ادب و هنر به رقابت و هم‌چشمی با شاهزادگان هرات که تختگاه تیموریان است، برآمدند. آنان هنرمندان بزرگی را به دربار فراخواندند و سرمایه‌گذاری هنگفتی انجام می‌دادند تا در توسعه کتابخانه

۱. از خوشنویسان زمان تیمور، «سید عبدالقادر ابن سید عبدالوهاب» بود که خط ثلث می‌نوشت. وی برای امیر تیمور قرآنی کتابت کرده است که باید آن را از نظر خط و تذهیب از شاهکارهای هنری جهان به‌شمار آورد. این نسخه نفیس در جامع سلطان سلیم استانبول نگهداری می‌شود. (پاک‌سرشت، ۱۳۷۹: ۱۶۱).
 ۲. شیراز جزء مراکز مهم هنری دوره تیموری است. بسیاری از ویژگی‌ها و شیوه‌های تیموری در عرصه نقاشی و تذهیب که در هرات تکامل یافت، متأثر از مکتب شیراز بوده است. بسیاری معتقدند پایه و اساس مکتب هنر نگارگری و کتاب‌آرایی عصر تیموری از شیراز بوده است. (معتقدی، ۱۳۸۷: ۱۱۹).

سلطنتی و پیشرفت هنر کتاب‌آرایی و ایجاد کارگاه‌های هنری، برتری خود را نشان دهند (آژند، ۱۳۸۷: ۱۶۴). آثار به جای مانده از دوره تیموری را می‌توان به طور کلی در قالب مکاتب هرات، شیراز و سمرقند تقسیم‌بندی کرد. در حوزه کتاب‌آرایی، هرات و شیراز دو مکتب اصلی و مهم بودند. شایان ذکر است، قرآن‌ها نسبت به دوره پیش‌تر در قطع کوچک‌تر و متناسب‌تر صفحه‌آرایی می‌شدند. تزئینات در این مصحف‌های قرآنی با ویژگی‌های بارزی که به سمت طراحی طبیعت‌گرایانه گرایش داشته‌اند، آراسته می‌شدند؛ به‌گونه‌ای که طراحی تذهیب‌ها به صورت گل‌های طوماری اسلیمی و نخلک‌ها با تسمه‌های درهم بافته مشاهده شده است که اغلب در شیوه‌های تبریز و هرات رواج داشت. در نمودار ۲ ویژگی‌های شاخص در تذهیب مصحف قرآنی بررسی شده است.

نمودار ۲. بررسی ویژگی‌های شاخص در تذهیب مصحف قرآنی عصر تیموری (منبع: نگارندگان)

در این دوره مبحث صفحه‌آرایی صفحات افتتاح رنگ و بویی تازه به خود گرفته است، به نوعی که صفحه‌آرایی را می‌توان شاخه‌ای از ارتباط تصویری بیان کرد زیرا موضوع و محتوای غالب صفحه‌آرایی را می‌توان روابط مناسب و منطقی و زیباشناسانه بین عناصر نوشتاری و تصویری و فضاها مثبت و منفی در یک صفحه دانست.

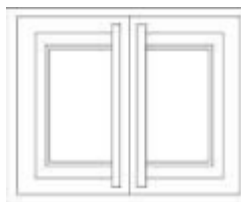
چنان‌که در بخش‌های قبلی گفته شد صفحه‌آرایی در اوایل دوره اسلامی تا سده چهارم ه. ق بسیار ساده بوده و در دوره سلجوقی و ایلخانی تزئینات و صفحه‌آرایی آغاز و متداول گشته و در دوره تیموری اوج استحکام و منطق و ساختار منسجم در هنر صفحه‌آرایی را شاهد هستیم. لیکن در این بخش بیشتر ساختار صفحه‌آرایی چند مصحف قرآنی را که به صورت عمومی صفحه‌بندی می‌شوند، بررسی خواهیم کرد.

در صفحه‌آرایی پس از تعیین صفحه، جدول‌کشی و تعیین چهارچوب برای خط و نقش انجام می‌شود. در این دوره جدول‌کشی‌ها در نسخه‌ها به صورت مجلل، مفصل و رنگین و با ساختاری هندسی و دارای تزئینات هندسی، گره‌ها و زنجیره‌های منظم و ظریف و اسلیمی‌های پریچ و تاپ به‌کار گرفته شده‌اند (تصویرهای ۱ و ۲). در این نوع صفحه‌آرایی، حاشیه از سه طرف یکسان و پهن و از طرف عطف باریک است و جدول طرف عطف تا لبه‌های کاغذ و یا تا راستای شرفه‌ها امتداد می‌یابد.

در این جا به فرم کلی و متداول تقسیم‌بندی صفحات مصحف‌های قرآنی عصر تیموری که به شکل زیر است، می‌پردازیم:

تصویر ۲. فرم کلی و غالب در صفحه‌آرایی دوره تیموری (منبع: نگارندگان)

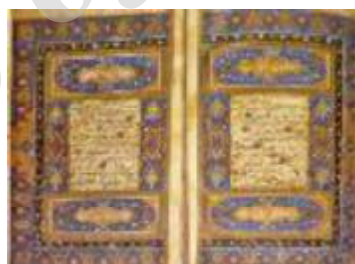
تصویر ۱. فرم کلی و ثابت در صفحه‌بندی دوره تیموری (منبع: نگارندگان)

برای صفحات مجلل اول و دوم نسخه‌های قرآنی که حاوی متن هستند، فضای درون در همین قالب برای نقوش و متن تقسیم‌بندی می‌شود. در این نوع سبک صفحه‌آرایی، دو کتیبه افقی بالا و پایین متن جهت عنوان‌ها و یا سرسوره‌ها و یا جمله‌های خاص و فضای میانی به متن و گاهی دو کتیبه عمودی در اطراف متن به نقش

اختصاص می‌یابد (تصویر ۳). گاهی هنرمندان با حفظ چهارچوب اصلی این نوع صفحه‌آرایی، تغییراتی در آن ایجاد و قسمت‌هایی را کم و یا مواردی را اضافه کرده‌اند. به عنوان مثال، دو کتیبه عمودی کنار متن را حذف و به متن میانی اختصاص داده‌اند (تصویر ۴) و در برخی موارد از ترکیب بندی تزئینی دایره‌ای و فرم‌های تذهیبی در حاشیه اصلی بهره می‌برند. همچنین ممکن است این صفحه بندی بدون متن باشد و در صفحات آغازین نسخه‌های قرآنی مورد استفاده قرار گیرد (تصویر ۵). نوع دیگر از صفحه‌آرایی که در دوره تیموری بسیار رایج بوده، صفحه‌آرایی پنج‌قسمتی و یا سه‌خطی است. در این نوع صفحه‌آرایی در ابتدا و میانه صفحه و انتهای صفحه سه سطر با قلم ثلث و یا محقق جلی، آیاتی از قرآن نوشته می‌شود و دو قسمت میانی این سه سطر، آیات قرآن به خط نسخ در چند سطر کتابت می‌شود. چهار کتیبه عمودی اطراف خط نسخ نیز فضاهایی برای تزئینات و تذهیب قابل مشاهده است. (محمدی، ۱۳۹۲: ۸) (تصویر ۶).

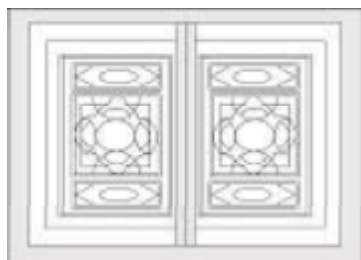

(ب)

(الف)

تصویر ۳. قرآن تک جلدی، (سرلوح مزدوج) صفحات آغازین (حمد و بقره)، اواخر قرن نهم ه. ق، هرات، قطع: ۱۳/۵ × ۲۱/۵، خط: نسخ، ضمائم: ثلث و رقاع، خطاط: عبدالله طباطبائی، (خلیلی، ۱۳۸۱: ۱۲۶-۱۲۷) (ب) صفحه‌آرایی و ترکیب بندی (منبع: نگارندگان)

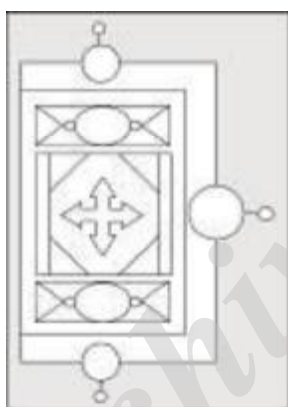

(ب)

(الف)

تصویر ۴. الف) قرآن تک جلدی، (سرلوح مزدوج) صفحات آغازین (حمد و بقره)، ۸۳۳-۹۵۷ ه.ق، هرات، قطع: ۲۲×۳۳/۵ سانتی متر، خط متن: نسخ، عناوین سوره‌ها: خط ثلث، محل نگهداری: کتابخانه آستان قدس رضوی (همان: ۳۱-۳۲) ب) صفحه آرای و ترکیب بندی (منبع: نگارندگان)

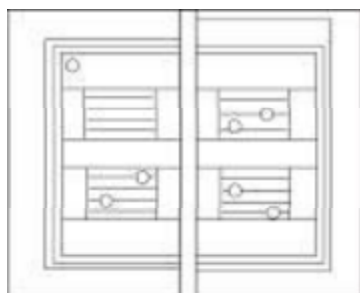

(ب)

(الف)

تصویر ۵: الف) قرآن تک جلدی، سرلوح آغازین، ۸۵۵-۹۰۵ ه.ق، ایران* ترکیه، قطع: ۲۴×۱۶/۵ سانتی متر، خط متن: نسخ، ضمائم: خط رفاع، (همان: ۳۱-۳۲) ب) نوع صفحه آرای و ترکیب بندی (منبع: نگارندگان)

(ب)

(الف)

تصویر ۶. الف) قسمت ششم از یک قرآن ۳۰ قسمتی، قرن نهم. ه. ق، قطع: ۲/۲۰ × ۵/۲۸، خط متن: محقق، ثلث، نسخ، ضمائم: محقق و کوفی، سوره نساء، آیات ۱۴۸-۱۵۵، الف) (همان: ۳۴) ب) نوع صفحه آرای و ترکیب بندی (منبع: نگارندگان)

معرفی آثار مطالعاتی

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، از هر موزه سه نمونه صفحه افتتاح از مصحف قرآنی تذهیب‌دار عصر تیموری انتخاب شده است. با توجه به روند پژوهش، در جدول ۱ نمونه‌های منتخب بررسی و معرفی خواهد شد.

جدول ۱. معرفی نمونه‌های مطالعاتی از موزه‌های آستان قدس رضوی و آستانه مقدسه قم (منبع: آرشیو موزه‌ها)

نمونه‌های منتخب از موزه آستان قدس رضوی	
شماره ثبت	137
صفحات افتتاح	
شناسنامه و توضیحات مربوط	قطع: ۱۸×۲۶ خط: نسخ، ترکیب بندی: سه کتیبه‌ای کاتب: زین العابدین بن محمد کاتب شیرازی، کاغذ: نخودی، تناسبات: طلائی- پویا

255	شماره ثبت
	صفحات افتتاح
<p>شناسنامه و توضیحات مربوط</p> <p>قطع: ۳۲×۲۳، خط: ریحان و نسخ ترکیب بندی: سه‌کتیبه‌ای بازوبندی کاتب: عبدالله مروارید، کاغذ: خان‌بالیغ نخودی، تناسبات: طلایی - نزدیک به مستطیل پویا</p>	
416	شماره ثبت
	صفحات افتتاح
<p>شناسنامه و توضیحات مربوط</p> <p>قطع: ۶۲/۵×۴۵/۷، خط: محقق ترکیب بندی: سه‌کتیبه‌ای بازوبندی واقف: شیخ سوداگر، کاغذ: خان‌بالیغ نخودی، تناسبات: طلایی - نزدیک به مستطیل ایستا</p>	

نمونه‌های منتخب از موزه آستانه مقدسه قم	
1285	شماره ثبت
	صفحات افتتاح
شناسنامه و توضیحات مربوط	
قطع: ۳۵×۲۴ خط: نسخ، رقاع کوفی، محقق، ترکیب بندی: سه کتیبه ای واقف: صفر قلی، کاغذ: نخودی، تناسبات: طلایی - پویا	

2128	شماره ثبت
	صفحات افتتاح
شناسنامه و توضیحات مربوط	
قطع: ۲۱×۳۱/۷، خط: نسخ، ثلث، ترکیب بندی: سه کتیبه ای کاتب: ؟، کاغذ: نخودی، تناسبات: طلایی - پویا	

شماره ثبت	2283
صفحات افتتاح	
شناسنامه و توضیحات مربوط	قطع: ۲۸×۳۸/۵، خط: نسخ، محقق، ثلث، ریحان. ترکیب بندی: پنج‌کتابه‌ای بازبندی واقف: اردهال کاشان، کاغذ: نخودی، تناسبات: طلایی - پویا

تجزیه و تحلیل

آنچه در این بخش مدنظر قرار گرفته بررسی انواع نقوش و رنگ‌های به‌کاررفته در مصحف‌های قرآنی است. در جدول ۲ نوع صفحه‌آرایی و ترکیب نوشتارها تشریح و در جدول ۳ نقوش تذهیب‌های قرآنی نشان داده شده است. تطبیق عناصر به‌کاررفته در تذهیب‌های صفحات افتتاح از مصحف‌های قرآنی مورد مطالعه، در جدول ۴ تنظیم و بررسی می‌شود. در ادامه رنگ‌های اصلی به‌کاررفته در این آثار ارزیابی می‌شوند. در بخش جمع‌بندی، به تحلیل آثار پرداخته می‌شود.

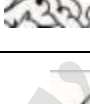

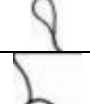

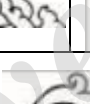

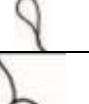
جدول ۲. بررسی صفحه‌آرایی و جایگاه نوشتارها در صفحات افتتاح (منبع: نگارندگان)

نمونه‌های منتخب از موزه آستان قدس رضوی			
شماره ثبت	137	255	416
صفحه‌آرایی و جایگاه نوشتارها			

نمونه‌های منتخب از موزه آستانه مقدسه قم			
شماره ثبت	1285	2128	2283
صفحه آرایبی و جایگاه نوشتارها			

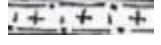

جدول ۳. تشریح نقوش تزئینی در محصفاهای مذهب قرآنی مورد مطالعه (منبع: نگارندگان)

نقوش اسلیمی						شماره ثبت قرآن‌ها با توجه به موزه موردنظر	آستان قدس رضوی
اسلیمی ماری	اسلیمی تو خالی	اسلیمی توپر					
						۱۳۷	
	-						
		-					
	-					۲۵۵	
						۴۱۶	

نقوش اسلیمی						شماره ثبت قرآن‌ها با توجه به موزه موردنظر
اسلیمی ماری	اسلیمی تو خالی	اسلیمی توپر				
						
-						۱۲۸۵
						
-						۲۱۲۸
						
						۲۲۸۳
						

نقوش ختایی						شماره ثبت قرآن‌ها با توجه به موزه مورد نظر
انواع برگ	ترکیبی - غنچه	شاه عباسی	گل‌های گرد			
						
						۱۳۷
						

نقوش ختایی				شماره ثبت قرآن‌ها با توجه به موزه مورد نظر
انواع برگ	ترکیبی- غنچه	شاه عباسی	گل‌های گرد	
				۲۵۵
				
				
				
-	-		-	۴۱۶
				۱۲۸۵
				
				
-	-	-		۲۱۲۸
-	-	-		۲۲۸۳

نقوش انتزاعی- هندسی	شرفه‌ها	شماره ثبت قرآن‌ها
		۱۳۷
		۲۵۵
		۴۱۶

شماره ثبت قرآن‌ها	شرفه‌ها	نقوش انتزاعی- هندسی
۱۲۸۵	-	
۲۱۲۸		
۲۲۸۳		-

آستانه مقدسه قم

جدول ۴. تطبیق عناصر بصری و تزئینات صفحات افتتاح نمونه‌های مطالعاتی (منبع: نگارندگان)

عناصر بصری و تزئینی		قرآن و شماره ثبت		مصحف‌های مذهب قرآنی موزه آستان قدس رضوی			مصحف‌های مذهب قرآنی موزه آستانه مقدسه قم		
				۱۳۷	۲۵۵	۴۱۶	۱۲۸۵	۲۱۲۸	۲۲۸۳
سرلوح	مزدوج	*	*	*	*	*	*	*	*
	مفرد	*	*	*	*	*	*	*	*
ترکیب بندی	سه	ساده	*	*	*	*	*	*	*
		کتیبه	*	*	*	*	*	*	*
	پنج	ساده	*	*	*	*	*	*	*
		کتیبه	*	*	*	*	*	*	*
تاج		*	*	*	*	*	*	*	
کتیبه‌ها	فوقانی	*	*	*	*	*	*	*	*
	سرسوره	کتیبه	*	*	*	*	*	*	*
		ذیلی	*	*	*	*	*	*	*
کتیبه متن		*	*	*	*	*	*	*	
نیم تاج		*	*	*	*	*	*	*	
حاشیه	داخلی	*	*	*	*	*	*	*	*
	بیرونی	*	*	*	*	*	*	*	*
جدول کشی		*	*	*	*	*	*	*	*

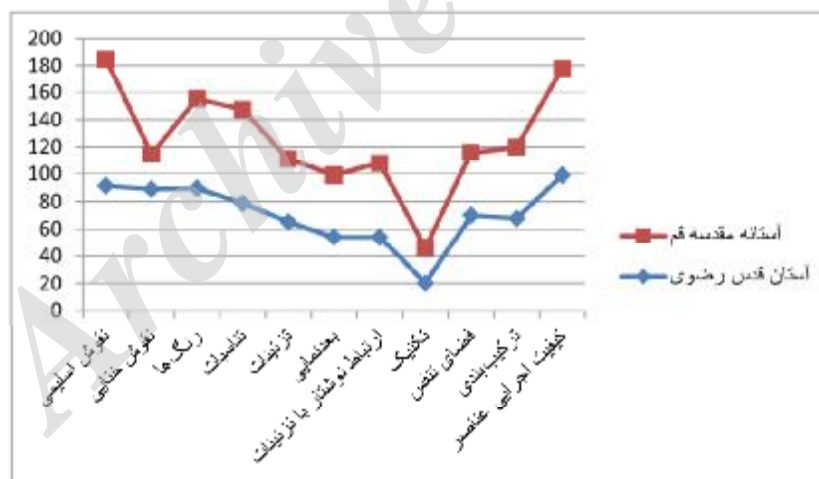
مصحف‌های مذهب قرآنی موزه آستانه مقدسه قم			مصحف‌های مذهب قرآنی موزه آستان قدس رضوی			قرآن و شماره ثبت		عناصر بصری و تزئینی
						۲۲۸۳	۲۱۲۸	
				*		نیم ترنج		عناصر تزئینی در صفحه افتتاح
*	*	*	*	*	*	اسلیمی توپر		
*			*			اسلیمی ماری		
	*	*	*			اسلیمی توخالی		
*	*	*	*	*	*	قاب اسلیمی		
*	*	*	*		*	گردش اسپیرال اسلیمی		
		*	*	*	*	گل شاه عباسی		
	*	*	*	*	*	گل پنج پر		
		*				گل شش پر		
					*	گل سه پر		
		*		*	*	گل‌های ترکیبی		
	*	*	*	*	*	برگ ساده	نقوش ختایی	
	*	*	*	*	*			
		*		*	*	کنگره‌ای برگ		
		*		*	*	غنچه		
		*		*	*	بادامک		
*		*				طلااندازی		
*		*				دندان موشی		
	*	*	*			گره چینی		
						ترصیع		
						تحریر		
					*	بوته اندازی		
*	*		*	*	*	شرفه‌ها		
				*	*	نقوش انتزاعی در حاشیه‌های داخلی		

جدول ۵. تطبیق ترکیب بندی رنگی و نوع خوشنویسی نمونه‌های مطالعاتی (منبع: نگارندگان)

نوع خط در عناصر نوشتاری						رنگ بندی عناصر بصری- تزئینی قرآن‌ها			کد ثبت اثر	
رقع	کوفی	نسخ	ثلثی	مجتهدی	سلیبی	رنگ نوشتار	فرعی	اصلی		
			*		*	طلا، مشکی، سفید	سفید، مشکی، زنگار، آبی، صورتی	لاجورد- طلا	۱۳۷	رضوی
			*		*	سفید، مشکی	سفید، مشکی، زنگار، آبی، شنگرف	طلا- لاجورد	۲۵۵	
	*			*		لاجورد، طلا	سفید، مشکی، زنگار، شنگرف	لاجورد- طلا	۴۱۶	
*	*					سفید، مشکی، قهوه‌ای	سفید، مشکی، زنگار، شنگرف، فیروزه‌ای	لاجورد- طلا	۱۲۸۵	ع
			*		*	طلا، مشکی	سفید، مشکی، شنگرف	لاجورد- طلا	۲۱۲۸	
			*		*	طلا، سفید، مشکی	سفید، مشکی، زنگار، شنگرف، آبی	لاجورد- طلا	۲۲۸۳	

جمع بندی

با توجه به هدف پژوهش و تبیین‌های صورت گرفته، به ارزیابی و محاسبات قابل توجهی دست پیدا کرده‌ایم که در نمودار ۳ بدان پرداخته شده است. در این نمودار ویژگی‌هایی از قبیل ارتباط نوشتار با تزئینات، بعدنمایی، نقوش اسلیمی و ختایی، کیفیت اجرایی عناصر، فضای تنفس، تکنیک، ترکیب بندی، تناسبات و رنگ‌ها بررسی شده است. این نمودار نمایانگر پرکار بودن و تفصیل نقوش و ترکیب بندی‌های پیچیده‌تر آثار مصحف‌های قرآنی عصر تیموری محفوظ در موزه آستان قدس رضوی نسبت به مصحف قرآنی نگهداری شده در موزه آستانه مقدسه قم است. در توزیع فراوانی نسبی آثار در بررسی‌های صفحه‌آرایی و طبقه بندی عناصر تزئینی به نتایج قابل توجهی دست یافتیم. به طور کلی ۳/۶۳٪ از صفحه‌آرایی صفحات افتتاح عصر تیموری به صورت سه‌کتیبه‌ای و ۷/۳۶٪ پنج‌کتیبه‌ای بازوبندی هستند. ۶/۶۲٪ از عناصر تزئینی نقوش صفحات افتتاح مصحف‌های قرآنی موزه آستان قدس رضوی را تشکیل می‌دهد. در ادامه وجوه تشابه و تفارق آثار بررسی می‌شود.

نمودار ۳. تخمین نسبی میزان عملکرد نظام چیدمان عناصر بصری در مصحف‌های مذهب قرآنی موزه‌های آستان قدس رضوی و آستانه مقدسه قم (منبع: نگارندگان)

بررسی وجوه اشتراک

در بررسی جدول‌ها بیشترین اشتراک بین تذهیب‌های قرآنی دو موزه، در بین ویژگی‌های تصویری و سپس ویژگی‌های ساختاری آثار مشهود است. این شباهت‌ها شامل موارد زیر است:

ابعاد به کار رفته در آثار مکتب تیموری گواهی است بر شناخت هنرمندان آن دوره از تناسبات و نسبت‌های مناسب در طراحی. لذا با توجه به انتخاب قطع آثار و سلیقه‌های حاکم در آن دوره چه در هرات، شیراز، تبریز و... یک نظام حاکم در ساختار عناصر به کار رفته در تذهیب‌های قرآنی را به طور متناسب شاهد هستیم. عناصر نوشتاری و عناصر تزئینی در ارتباط متعادل با یکدیگر طراحی و تنظیم شده‌اند. استفاده از تزئینات نقوش اسلیمی، به‌کارگیری رنگ‌های طلایی و لاجوردی در هر دو آثار مورد مطالعه موزه تقریباً به یک میزان قابل مشاهده است. استفاده از عناصر نوشتاری خط نسخ، استفاده از تکنیک‌های تزئینی و همچنین ترکیب بندی و ساختار سه‌کتیبه‌ای افقی، با قاعده به صورت یکپارچه و متحد با عناصر بصری، از دیگر ویژگی‌های مشترک در بین آثار این دو موزه است. در کل، به‌کارگیری فضا سازی‌های منطقی و مستحکم مهارت خاصی را می‌طلبد که هنرمندان مذهب عصر تیموری با تکیه بر دستاوردهای پیشینیان، به طرز مطلوبی از آن بهره برده‌اند. این موضوع توانمندی و چیرگی هنرمندان را در رها کردن خود از محدودیت‌های بصری و تلاش جهت همگام شدن با متون قرآن و متناسب با محتویات آیات می‌رساند.

وجوه افتراق

در تشریح عناصر تزئینی و ساختاری آثار دریافتیم میزان به‌کارگیری نقوش ختایی و هندسی، استفاده از تزئینات شرفه، حاشیه‌های پرکارتر و قاب اسلیمی‌های فراخ‌تر، در صفحات افتتاح مصحف‌های مذهب آستان قدس رضوی بیشتر از آثار مطالعاتی موزه آستانه مقدسه قم است. بعد نمایی، چند عنصری، تنفس فضای کافی و ارتباط عناصر نوشتاری با عناصر تزئینی، پرتحرکی در چیدمان عناصر، فضا سازی متن نوشتارها، تنوع،

پیچیدگی و سخاوت در به کارگیری نقوش مواردی هستند که در کیفیت بصری مصحف‌های مذهب رضوی نقش اساسی دارند و ملموس‌ترند. در بررسی‌های انجام شده از مصحف‌های قرآنی، دریافتیم کیفیت اجرایی، ظرافت و دقت در به کارگیری عناصر تزئینی، نمونه‌های آستان قدس رضوی بهتر از نمونه‌های آستانه مقدسه قم هستند.

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج حاصل از جدول‌ها، نمودارها و مقایسه‌های تطبیقی نمونه‌ها و نیز پاسخ‌های داده شده به پرسش‌های اساسی تحقیق، در می‌یابیم که: به طور کلی هنرمندان مکتب تیموری، با شناخت کامل از ابعاد مناسب (تناسبات طلایی) و ویژگی‌های متناسب با ساختاری محتوای متن، جستجوی دقیقی را در هندسه زیربنایی آثار تذهیب‌های قرآنی به کار بسته و تأثیر زیبایی‌شناختی ویژه‌ای را در مصحف‌های محفوظ موزه‌های آستانه مقدسه قم و آستان قدس رضوی به نمایش گذاشته‌اند. از طرفی، توجه و اهمیت دادن به ساختاری قوی، مستحکم و منطقی و تأثیر روانی چرخش چشم بر اساس ترکیب بندی منطبق بر حرکت مارپیچی عناصر تزئینی، ویژگی‌های ممتازی هستند که در قرآن‌های مذهب مورد بررسی قابل مشاهده‌اند.

استفاده از نقوش گیاهی از جمله: انواع اسلیمی (توپر، توخالی، ماری، قاب اسلیمی‌های متنوع)، انواع نقوش ختایی (گل‌های سه، چهار، پنج و شش پر، گل شاه عباسی، لاله عباسی، گل‌های ترکیب، انواع برگ ختایی، انواع غنچه)، نقوش هندسی (تزئینات گره چینی، نمونه‌هایی از شمسه هشت پر)، نقوش انتزاعی (دایره، نقطه، خط) در آثار به نسبت‌های متغیر موجود است، به گونه‌ای که غنی‌ترین عناصر تزئینی در بین نمونه‌ها، متعلق به آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی است که از اهمیت چشم‌گیری برخوردارند. مهم‌ترین ویژگی نمونه‌های تیموری مورد مطالعه در این پژوهش، نامتقارن بودن چنگ‌های اسلیمی است. همچنین طبق مطالعات انجام شده، ۵۰٪ از چنگ‌ها، از بیرون قاب اسلیمی و شاخه‌های آنها ایجاد شده‌اند. ۴۰٪ از چنگ اسلیمی‌ها نیز در

داخل قاب اسلیمی و یا داخل اسپیرال اسلیمی شکل می‌گیرند. در ۱۰٪ موارد، گره‌های تزئینی اسلیمی در لابه لای شاخه‌های اسلیمی نیز مشاهده شده است. ساخت و ساز و سایه‌روشن با یک رنگ تخت و نیز گاهی به صورت پرداز خطی در چنگ‌های اسلیمی‌های توپرو گل‌های ختایی انجام شده است. قلم‌گیری نقوش یا به رنگ متن (رنگ قاب اسلیمی - رنگ زمینه) بوده و یا در بیشتر موارد به رنگ مشکی تزئین می‌شود. رنگ‌های سرد نیز در تذهیب قرآن‌های دوره تیموری، نمود بیشتری دارند. به طور کلی می‌توان گفت در این آثار، بیشتر رنگ‌ها به صورت مکمل به کار رفته‌اند. غالب‌ترین رنگ در قرآن‌های مذهب مورد مطالعه لاجورد و طلا بود است. از مجموعه طیف رنگی، رنگ‌های لاجورد، طلا، سفید، مشکی، سرنج، زنگار، شنگرف، فیروزه‌ای، آبی روشن در تذهیب‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ بدین صورت که رنگ متن نقوش اسلیمی: ۸۰٪ لاجورد، ۱۰٪ مشکی و ۵٪ شنگرف، ۵٪ زنگار است. در رنگ نقوش اسلیمی: ۸۰٪ طلا، ۱۰٪ سفید، ۱۰٪ زنگار مشاهده شده است. رنگ گل‌های ختایی: ۸۰٪ شنگرف، ۱۵٪ سفید، ۵٪ فیروزه‌ای و آبی روشن، به کار رفته است. رنگ شرفه‌ها در تمامی موارد از رنگ لاجورد استفاده شده و فضای شرفه‌ها نسبت به حاشیه یا هم اندازه با حاشیه بوده و یا کوتاه‌تر و با فاصله از یکدیگر قرار دارند.

منابع

- آیت‌اللهی، حبیب‌ا... (۱۳۸۲). *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، چاپ اول، سمت: تهران.
- پاکباز، رویین (۱۳۸۶). *دایره‌المعارف هنر*، نشر فرهنگ و هنر معاصر: تهران.
- پورتر، ایو (۱۳۸۹). *آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی*، ترجمه زینب رجیبی، نشر متن: تهران.
- حسنی‌راد، عبدالمجید (۱۳۸۲). *مبانی هنرهای تجسمی (قسمت اول)*، شرکت چاپ و نشر کتب درسی: تهران.
- حلیمی، محمدحسین (۱۳۸۶). *اصول و مبانی هنرهای تجسمی*، نشر احیای کتاب: تهران.
- خلیل، ناصر (۱۳۸۱). *قرآن نویسی پس از تیموری تا قرن دهم هجری*، ترجمه پیام بهتاش، نشر کارزنگ: تهران.

- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۸). «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌ی داخلی و خارجی»، *دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنرهای اسلامی*، (ش ۱۰)، ۷۴-۸۱.
- صدر، سیدابوالقاسم (۱۳۸۸). *دایره‌المعارف نقاشی*، نشر سیمای دانش: تهران.
- غفوری، فاطمه (۱۳۹۵). طراحی و اجرای تذهیب قرآنی، براساس نمونه‌های موجود در موزه آستانه مقدسه قم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی - نگارگری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

منابع تصویری

- آرشیو موزه آستانه مقدسه قم
- آرشیو موزه آستان قدس رضوی

Archive of SID